

Κορνήλιος Καστοριάδης: Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας

ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Βιβλιοθήκη / Επιστήμες του Ανθρώπου / Στο Πατάρι
<https://epopteia.gr/205/i-fantasiaki-thesmisi/>

Πρόλογος του συγγραφέα στο “Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας”, Δεκέμβριος 1974, εκδ. Κέδρος.

Αυτό το βιβλίο μπορεί να φανεί ανομοιόμορφο. Και είναι, από μια άποψη, γι αυτό και ορισμένες εξηγήσεις σχετικά με τις συνθήκες της σύνταξής του μπορούν να φανούν χρήσιμες στον αναγνώστη.

Το πρώτο του μέρος αποτελείται από το κείμενο “Μαρξισμός και επαναστατική θεωρία” που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Socialisme ou Barbarie* από τον Απρίλιο του 1964 ρσ τον Ιούνιο τοθ 1965. Αυτό το ίδιο κείμενο ήταν η ατέρμονη ανάπτυξη μιας “Σημείωσης πάνω στην μαρξιστική φιλοσοφία και θεωρία της ιστορίας” που συνόδευε το “Επαναστατικό Κίνημα στον σύγχρονο καπιταλισμό”. Και τα δύο μοιράστηκαν ταυτόχρονα στα μέλη της ομάδας Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα την άνοιξη του 1959. Όταν διακόπηκε η έκδοση του περιοδικού, η συνέχεια του κειμένου “Μαρξισμός και επαναστατική θεωρία”, που στο μεγαλύτερό του μέρος είχε γραφεί αλλά δεν είχε δημοσιευθεί, παρέμεινε στα χαρτιά μου.

Το πρώτο αυτό μέρος, γραμμένο κάτω από την πίεση των χρονικών ορίων που επέβαλλε η έκδοση του περιοδικού, δεν αποτελεί μια ολοκληρωμένη εργασία, αλλά μια εργασία στο δρόμο της ολοκλήρωσής της. Αντίθετα απ όλους τους κανόνες της σύνταξης, οι τοίχοι του οικοδομήματος εκτίθενται ο ένας μετά τον άλλο ανάλογα με την πορεία της οικοδόμησης, περιστοιχισμένοι από τις σκαλωσιές που έχουν απομείνει, από σωρούς άμμου και πέτρας, κομμάτια από δοκάρια και βρώμικα μυστριά. Χωρίς να την ανάγω σε θεωρία, επωμίζομαι αυτού του είδους την παρουσίαση

που την υπαγόρευσαν στην αρχή παράγοντες “εξωτερικοί”. Κανονικά θα έπρεπε να είναι κοινός τόπος και να το αναγνωρίζουν όλοι ότι στην περίπτωση της εργασίας της σκέψης, το να αφαιρείς τις σκαλωσιές και να καθαρίζεις τον περίγυρο, όχι μόνο δεν προσφέρει τίποτα στον αναγνώστη, αλλά και του αφαιρεί κάτι το ουσιαστικό. Αντίθετα από το έργο τέχνης, δεν υπάρχει εδώ οικοδόμημα τελειωμένο, ούτε για τέλειωμα• εξίσου και περισσότερο από το αποτέλεσμα, σημασία έχει η εργασία της σκέψης, και ίσως αυτό είναι κυρίως εκείνο που μπορεί να δείξει ένας συγγραφέας, αν μπορεί να δείξει κάτι. Η παρουσίαση του αποτελέσματος ως συστηματικής και στιλβωμένης ολότητας, πράγμα που στην πραγματικότητα δεν είναι ποτέ, ή ακόμα η παρουσίαση της διαδικασίας οικοδόμησης – όπως συμβαίνει τόσο συχνά με τρόπο παιδαγωγικό αλλά απατηλό, σε τόσα φιλοσοφικά έργα – υπό μορφή μιας ρυθμισμένης και ελεγχόμενης λογικής διαδικασίας, δεν μπορεί παρά να ενισχύσει στον αναγνώστη την ολέθρια αυτή αυταπάτη προς την οποία εκ φύσεως οδηγείται, όπως όλοι μας, ότι το οικοδόμημα κτίστηκε γι’ αυτόν και ότι από εδώ και πέρα δεν έχει παρά να το κατοικήσει, αν του αρέσει. Σκέπτομαι δεν σημαίνει οικοδομώ Παρθενώνες ή συνθέτω συμφωνίες. Τη συμφωνία, αν υπάρχει, πρέπει να τη δημιουργήσει ο αναγνώστης μέσα στα ίδια του τ’ αυτιά.

Όταν παρουσιάστηκε η δυνατότητα μιας έκδοσης του συνόλου, μου φάνηκε καθαρά ότι θα έπρεπε να ξαναπιάσω και να επεξεργαστώ από την αρχή την ανέκδοτη συνέχεια του κειμένου “Μαρξισμός και επαναστατική θεωρία”. Οι ιδέες που είχαν ήδη αναδυθεί και διατυπωθεί στο δημοσιευμένο μέρος αυτού του κειμένου – η ιδέα της ιστορίας ως δημιουργίας εκ του μηδενός, της θεσμίζουσας και θεσμισμένης κοινωνίας, του κοινωνικού φαντασιακού της θέσμησης της κοινωνίας ως δικού της έργου, του κοινωνικό-ιστορικού ως τρόπου ύπαρξης παραγνωρισμένου από την κληρονομημένη σκέψη – είχαν στο μεταξύ μεταμορφωθεί στα μάτια μου από σημεία άφιξης σε σημεία εκκίνησης, που απαιτούσαν να ξανασκεφθώ τα πάντα, με βάση αυτές τις ιδέες. Η επανεξέταση της ψυχαναλυτικής θεωρίας (στην οποία αφιέρωσα το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου μου από το 1965 μέχρι το 1968), ο στοχασμός

πάνω στη γλώσσα (από το 1968 μέχρι το 1971), μια καινούργια μελέτη της παραδοσιακής φιλοσοφίας που έκανα τα τελευταία αυτά χρόνια, μου ενίσχυσαν αυτή την πεποίθηση, ενώ συγχρόνως μου έδειχναν ότι τα πάντα μέσα στην κληρονομημένη σκέψη δένονταν, συνδέονταν μεταξύ τους και με τον κόσμο που είχε παράγει αυτή τη σκέψη – κόσμο στη διαμόρφωση του οποίου είχε με τη σειρά της συμβάλλει και αυτή. Και η επιβολή που ασκούν στο πνεύμα μας τα σχήματα αυτής της σκέψης, σχήματα που δημιούργησε μια τρισχιλιόχρονη προσπάθεια τόσων απaráμιλλων στοχαστών, αλλά επίσης – και είναι μια από τις κεντρικές ιδέες αυτού του βιβλίου – σχήματα, που μέσα τους και μέσω των οποίων εκφράζονται, εκλεπτύνονται και αναπτύσσονται όλα όσα η ανθρωπότητα μπόρεσε να σκεφθεί εδώ και εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια, και τα οποία αντικατοπτρίζουν, με μια έννοια, τις ίδιες τις τάσεις της θέσμησης της κοινωνίας, αυτή η επιβολή δεν θα μπορούσε να κλονισθεί, αν υποθέσουμε ότι μπορεί κατ' αρχήν να κλονισθεί, παρά από μια ακριβή και λεπτομερή κατάδειξη, ένα προς ένα των ορίων αυτής της σκέψης και των εσωτερικών αναγκαιοτήτων που προκύπτουν από τον τρόπο του είναι της, και που την οδήγησαν να αποκρύψει αυτό που μου φαίνεται ουσιαστικό. Τούτο δεν μπορεί να γίνει στα πλαίσια ενός βιβλίου, ούτε και περισσότερων. Έπρεπε συνεπώς να μην ασχοληθώ καθόλου, ή απλώς με υπαινιγμούς, με θέματα που θεωρώ εξίσου σημαντικά με εκείνα που αναπτύσσονται στο δεύτερο μέρος αυτής της εργασίας. Ανάμεσα σ' αυτά είναι τα θέματα του θεσμού και της λειτουργίας της θεσμισμένης κοινωνίας, της διαίρεσης της κοινωνίας, της καθολικότητας και της ενότητας της ιστορίας, της ίδιας της δυνατότητας μιας διαύγασης του κοινωνικο-ιστορικού, όπως αυτή που επιχειρείται εδώ, της πολιτικής σημασίας, των πολιτικών συνεπειών αυτής της εργασίας. Επίσης, η καθαρά φιλοσοφική πλευρά του προβλήματος του φαντασιακού και της φαντασίας έμεινε για ένα βιβλίο, Το Φαντασιακό Στοιχείο, που θα δημοσιευθεί προσεχώς. Μ' αυτή την έννοια, ούτε το δεύτερο μέρος αυτού του βιβλίου αποτελεί ένα τελειωμένο οικοδόμημα.

θα ήταν γελοίο να επιχειρήσουμε ν' αντικαταστήσουμε εδώ, με μερικές φράσεις ή παραγράφους, τη συζήτηση των θεμάτων αυτών. Σε ένα μόνο σημείο θα ήθελα να επιστήσω την προσοχή του αναγνώστη, για να αποφευχθούν οι παρεξηγήσεις. Αυτό που, από το 1964, ονόμασα κοινωνικό φαντασιακό -όρο που από τότε τον πήραν και τον χρησιμοποίησαν όπως να 'ναι – και γενικότερα αυτό που ονομάζω φαντασιακό δεν έχει καμία σχέση με ότι παριστάνεται συχνά μ' αυτή την ονομασία. Ιδιαίτερα, δεν έχει καμία σχέση μ' αυτό που παρουσιάζεται σαν “φαντασιακό” από ορισμένα ψυχαναλυτικά ρεύματα: το “κατοπτρικό”, που δεν είναι φυσικά παρά εικόνα τινός και εικόνα αντανakλώμενη, με άλλα λόγια αντανάκλαση ή ακόμα υπο-προϊόν της πλατωνικής οντολογίας (είδωλον), έστω και αν εκείνοι που μιλούν γι' αυτό αγνοούν την προέλευσή του. Το φαντασιακό δεν υφίσταται μέσα από την εικόνα στον καθρέπτη ή μέσα στο βλέμμα του άλλου. Μάλλον, ο ίδιος ο “καθρέπτης” και η δυνατότητά του, και ο άλλος σαν καθρέπτης, είναι έργα του φαντασιακού, το οποίο είναι δημιουργία ex nihilo. Εκείνοι που μιλούν για “φαντασιακό” εννοώντας μ' αυτό το “κατοπτρικό”, δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να επαναλαμβάνουν, τις περισσότερες φορές χωρίς να το ξέρουν, τη θέση που τους αλυσόδεσε για πάντα σ' ένα κάποιο υπόγειο του περίφημου σπηλαίου: ανάγκη τόνδε τον κόσμο εικόνα τινός είναι.

Το φαντασιακό για το οποίο μιλώ, δεν είναι εικόνα τινός. Είναι δημιουργία ακατάπαυστη και ουσιαστικά ακαθόριστη (δημιουργία κοινωνικο-ιστορική και ψυχική) μορφών/εικόνων, βάσει των οποίων και μόνο μπορεί να τεθεί θέμα τινός. Ότι αποκαλούμε “πραγματικότητα” και “ορθολογικότητα” αποτελούν έργο του.

Η ίδια αυτή η ιδέα της εκόνας τινός είναι εκείνη που ανέκαθεν υποτείνει τη θεωρία ως Βλέμμα, το οποίο εποπτεύει αυτό που είναι. Αυτό που επιχειρώ εδώ, δεν είναι μια θεωρία της κοινωνίας και της ιστορίας με την κληρονομημένη έννοια του όρου θεωρία. Είναι μια διαύγηση, κι αυτή η διαύγηση, έστω κι αν παίρνει αναπόφευκτα μια αφηρημένη μορφή, είναι αξεχώριστη

από μια πολιτική βλέψη και από ένα πολιτικό πρόταγμα. Περισσότερο από οπουδήποτε αλλού, η ιδέα της καθαρής θεωρίας αποτελεί εδώ ένα ασυνάρτητο πλασματικό κατασκεύασμα. Δεν υπάρχει τρόπος και άποψη έξω από την ιστορία και την κοινωνία, ή “λογικά προγενέστερος” από αυτές, όπου θα μπορούσαμε να σταθούμε για να κάνουμε από εκεί τη θεωρία τους – για να τις εποπτεύσουμε, να τις θεωρήσουμε, να βεβαιώσουμε την καθορισμένη αναγκαιότητα του ούτως-είναι τους, να τις “συγκροτήσουμε, να τις σκεφτούμε ή να τις αντανακλάσουμε στην ολότητά τους. Κάθε σκέψη πάνω στην κοινωνία και την ιστορία ανήκει η ίδια στην κοινωνία και στην ιστορία. Κάθε σκέψη, όποια κι αν είναι, και όποιο κι αν είναι το “αντικείμενό” της, δεν αποτελεί παρά τρόπο και μορφή του κοινωνικο-ιστορικού ποιείν-πράττειν. Μπορεί η ίδια να αγνοεί αυτή τη φύση της – κι αυτό ακριβώς της συμβαίνει τις περισσότερες φορές, από εσωτερική μπορούμε να πούμε αναγκαιότητα. Και να τη γνωρίζει όμως, αυτό δεν την κάνει να βγει από τον τρόπο του είναι της, ως διάστασης του κοινωνικο-ιστορικού ποιείν/πράττειν. Μπορεί όμως να την επιτρέψει να είναι εναργής σε ότι την αφορά. Αυτό που ονομάζω διαύγαση, είναι η εργασία μέσα από την οποία οι άνθρωποι προσπαθούν να σκεφτούν αυτό που κάνουν, και να γνωρίσουν αυτό που σκέπτονται. Και είναι κι αυτό μια κοινωνικο-ιστορική δημιουργία. Η αριστοτελική διαίρεση θεωρίας, πράξις, ποίησις είναι παράγωγη και δεύτερη. Η ιστορία είναι ουσιαστικά ποίησις, και όχι μιμητικό ποίημα, αλλά δημιουργία και γένεση οντολογική μέσα και χάρη στο ποιείν/πράττειν και στο παριστάνειν/λέγειν των ανθρώπων. Αυτό το ποιείν/πράττειν και αυτό το παριστάνειν/λέγειν θεσμίζονται επίσης ιστορικά, από μια στιγμή κι έπειτα, ως σκεπτόμενο πράττειν ή σκέψη που ποιεί τον εαυτό της.

Το κακό αρχίζει επίσης όταν ο Ηράκλειτος τόλμησε να πει: “Ακούγοντας όχι εμένα, αλλά τον λόγο, πεισθείτε ότι...”. Βέβαια, έπρεπε να αγωνισθεί εναντίον τόσο της προσωπικής αυθεντίας, όσο και της απλής γνώμης, της ασυνάρτητης αυθαιρεσίας, της άρνησης να δώσουμε στους άλλους λόγο και λογαριασμό γι’ αυτά που λέμε – λόγον δίδοναι. Μην ακούτε όμως τον Ηράκλειτο. Αυτή

η ταπεινοφροσύνη δεν είναι παρά το αποκορύφωμα της αλαζονείας. Τον λόγο δεν τον ακούτε ποτέ• αυτό που ακούτε είναι πάντα κάποιος, τέτοιος που είναι, από εκεί που είναι, που μιλάει με ενδεχόμενο κίνδυνο δικό του, αλλά και δικό σας. Και ότι στον “καθαρό θεωρητικό” μπορεί να τεθεί σαν αναγκαίο αίτημα ευθυνης και ελέγχου του λόγου του, κατανύεται αναγκαστικά, στους πολιτικούς στοχαστές, κάλυμμα φιλοσοφικό, πίσω από το οποίο μιλούν – αυτοί μιλούν. Μιλούν στο όνομα του όντος και του είδους του ανθρώπου και της πολιτείας – όπως ο Πλάτων• μιλούν στο όνομα των νόμων της ιστορίας ή του προλεταριάτου, όπως ο Μαρξ. θέλουν να προφυλάξουν αυτό που έχουν να πουν – που μπορεί να είναι, και ήταν ασφαλώς, απείρως σημαντικό – πίσω από το ον, τη φύση, τη ratio, την ιστορία, τα συμφέροντα μιας τάξης “εν ονόματι της οποίας” δήθεν εκφράζονται. Ποτέ όμως κανείς δεν μιλάει στο όνομα κανενός άλλου – εκτός και αν έχει ρητά εξουσιοδοτηθεί. Το πολύ, ν’ αναγνωρίσουν οι άλλοι τον εαυτό τους μέσα σ’ αυτά που λέει – αλλά κι αυτό ακόμη δεν “αποδεικνύει” τίποτα, διότι αυτό που έχει λεχθεί μπορεί να επιφέρει, και επιφέρει μερικές φορές, μια “αναγνώριση” που τίποτα δεν μας επιτρέπει να διαβεβαιώσουμε ότι θα είχε υπάρξει χωρίς αυτόν τον λόγο, ούτε ότι τον επικυρώνει από μόνη της. Εκατομμύρια Γερμανών “αναγνώρισαν τον εαυτό τους” στον λόγο του Χίτλερ• εκατομμύρια “κομμουνιστών” στον λόγο του Στάλιν.

Ο πολιτικός, και ο πολιτικός στοχαστής, μιλούν με καθαρά δική τους ευθύνη. Αυτό δεν σημαίνει ότι αυτός ο λόγος είναι ανεξέλεγκτος – επικαλείται τον έλεγχο όλων• ούτε ότι είναι απλώς “αυθαίρετος” – αν είναι, κανείς δεν θα τον ακούσει. Όμως, ο πολιτικός δεν μπορεί να προτείνει, να προτιμήσει, να προβάλλει, επικαλούμενος μια θεωρία δήθεν αυστηρή – ούτε παρουσιάζοντας τον εαυτό του σαν εκπρόσωπο μιας συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας. Αυστηρώς αυστηρή θεωρία δεν υπάρχει καν στα μαθηματικά, πως θα μπορούσε να υπάρξει στην πολιτική; Και κανένας δεν είναι ποτέ, παρά μόνο συγκυριακά, ο πραγματικός εκπρόσωπος μιας συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας – και αν ήταν, θα έπρεπε ακόμη να αποδείξει ότι η άποψή της ισχύει για όλους, πράγμα που θα μας επαναφέρει στο προηγούμενο πρόβλημα.

Δεν πρέπει ν' ακούμε έναν πολιτικό που μιλάει εν ονόματι...• από τη στιγμή που προφέρει αυτές τις λέξεις, απατάει ή απατάται, λίγο ενδιαφέρει. Περισσότερο από κάθε άλλον, ο πολιτικός, και ο πολιτικός στοχαστής, μιλούν εν ονόματί τους και με δική τους ευθύνη. Πράγμα που είναι, φυσικά, η υπέρτατη μετριοφροσύνη.

Ο λόγος και το πρόταγμα του πολιτικού μπορούν να ελεχθούν δημόσια από πάρα πολλές πλευρές. Είναι εύκολο να φαντασθεί, και μάλιστα να εκθέσει κανείς, ιστορικά παραδείγματα ασυνάρτητων ψευδο-προταγμάτων. Όμως ο λόγος αυτός δεν είναι δημόσια ελέγξιμος στον κεντρικό του πυρήνα, αν ο πυρήνας αυτός αξίζει κάτι – όπως δεν είναι δημόσια ελέγξιμη και η κίνηση των ανθρώπων με την οποία πρέπει να συναντηθεί και χωρίς την οποία δεν είναι τίποτα. Διότι και το ένα και το άλλο και η σύνδεσή τους θέτουν, δημιουργούν, θεσμίζουν νέες μορφές, όχι μόνο της νοητότητας αλλά και του κοινωνικο-ιστορικού ποιείν/πράττειν, παριστάνειν, αξίζειν/ισχύειν – μορφές που δεν συζητούνται ή σταθμίζονται εύκολα απλώς με τα προηγούμενα κριτήρια της θεσμισμένης ratio. Και το ένα και το άλλο και η σύνδεσή τους δεν υπάρχουν παρά σαν στιγμές και μορφές του θεσμίζοντος πράττειν, της αυτοδημιουργίας της κοινωνίας.